

Osmanlı Döneminde Beytülmakdis'te Eğitim Kurumları ve Faaliyetleri

Feyza Betül KÖSE*

ÖZ: Osmanlı yönetimine geçen Beytülmakdis'te eğitim, Memluktardan devralınan eğitim kurumlarının, Osmanlı eğitim anlayışıyla birleştirilmesiyle devam ettirilmiştir. İlerleyen dönemde modernleşen eğitim sisteminin yeni kurumları şehirde de kendisine yer bulmuştur. Bölgenin yoğun Yahudi ve Hristiyan göçü almasıyla birlikte bu din mensupları da kendi eğitim kurumlarını açmışlardır. Ortaya çıkan tabloda üç dinin ve özellikle Hristiyanların her bir mezhebinin ayrı eğitim kurumları yer almaktaydı. Bu kurumlar aynı zamanda bölgede etkin olmak isteyen yabancı devletlerin güç yarışlarına da sahne oluyor ve çoğu zaman din kurumları bünyesinde açılan okullar birer misyonerlik merkezi olarak faaliyet gösteriyordu. Dolayısıyla Osmanlı Dönemi'nde Beytülmakdis'in eğitim hayatı, şehrin sınırlarının çok ötesinden yapılan müdahaleler ile buna engel olmak isteyen Osmanlı yönetiminin çabalarına şahit oluyordu.

Anahtar Kelimeler: Beytülmakdis, eğitim, Osmanlı, medrese, vakıf.

Educational Institutions and Their Activities in IslamicJerusalem During Ottoman Period

ABSTRACT: Education in Islamic Jerusalem under the rule of the Ottoman was continued there by unify in educational institutions which are taken over from Mameluke with the education understanding of the Ottoman. In the upcoming period, the new institutions of education system that is become modern took place also in the city. With the intense Jewish and Christian migrations to the region, the member of these religions opened their own education al institutions and in the emergent scene, educational institutions of three religions, especially of each Christian sect took part. These institutions was also witnessing show of force of foreing states which want to be effective in the region and most of the time was acting as a center of missionary schools opened with in religious institutions. Thus, the educational life of Islamic Jerusalem during the Ottoman period, was witnessing to interventions from the farthest of its borders and the efforts of the Ottoman administration which was trying to prevent it.

KEYWORDS: IslamicJerusalem, education, Ottoman, madrasah, waqf.

* Yrd. Doç. Dr., Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Siyer-i Nebi ve İslam Tarihi Anabilim Dalı, feyzabetulkose@ksu.edu.tr.

GİRİŞ

1517 yılında Beytülmakdis'in Osmanlıların yönetimine geçmesi, şehirde çeşitli alanlarda köklü değişikliklerin yapılmasını gerektirmemişti. Pek çok kurum ve işleyiş, Memluk Dönemi'nde olduğu şekliyle devam etmiş ancak mümkün olan iyileştirmelerin yapılmasından da geri durulmamıştı. Bu alanlardan biri de eğitim olup ilerleyen süreçte Osmanlı, Memluklardan aldığı eğitim kurumlarını, birtakım iyileştirmeler ve ilaveler yaparak devam ettirmiştir. Burada sözü edilen kurumların ağırlıklı olarak Müslümanlara ait olduklarını belirtmeliyiz. Zira o dönemde Beytülmakdis'in Hristiyan ve Yahudi nüfusları Müslümanlara nazaran çok az olup artış, sonraki yüzyıllarda gerçekleşmiştir.

1. 18. YÜZYILDA MEĞÂRİBE MAHALLESİ VAKIFLARININ YÖNETİMİ

Devlet-i Aliyye'nin Memluklardan devraldığı Beytülmakdis'te yerel ekonominin, genel gelir seviyesi düşüklüğü nedeniyle âdeta bir bunalım yaşamakta olduğu ve Müslüman mekteplerinin ihtiyaçlarının karşılanması için kurulmuş olan pek çok vakfın dahi yoksullaştığını görmekteyiz (Singer, 1996: 6). Bu da Osmanlı yönetiminin hem ekonomi hem de diğer alanlara iyileştirme müdahalesini gerekli kılmaktaydı. Bu süreçte yönetimin ilgisi öncelikle eksikliği yoğun hissedilen alanlara yöneldi. Memluklardan kalan ve sayısının yeterli olduğu düşünülen medreselerin yenilerinin acilen açılması yerine şehrin altyapı hizmetlerinin güçlendirilmesi öncelendi (Ze'evi, 2000: 4).

Bu durum, eğitimin tamamen ihmal edildiği anlamına gelmediği gibi durumun uzun dönem aynı şekilde devam ettiğini söylemek de mümkün değildir. Acil müdahalenin gerektiği alanlarda iyileşmelerin gerçekleştirilmesi ile birlikte eğitimde de ilerlemeler sağlanmaya başlamıştır. Örneğin her ne kadar medreseler Memluk Dönemi'ne göre sayıca düşüş göstermiş olsalar da XVII. yüzyılda şehirde o dönemden kalan elli altı medreseye ek olarak kırk medresenin daha faaliyette bulunduğu görülmektedir. Bu yüzyılın son çeyreğinde, Harem-i Şerif'in etrafında medreseler için ayrılmış iki yüz civarında oda bulunmaktaydı (Aseli, 1989: 213; Köse, 2003: 76).

XVII. yüzyıl aslında Osmanlı Devleti için XVI. yüzyılın başarısıyla XVIII. yüzyılın gerilemesi arasında bir geçiş asrı olup bu durum Beytülmakdis'te de kendisini hissettirmekteydi. Medreseler, بیمارستانلار, ribatlar ve zaviyeler gibi eski kuruluşlardan bazıları her ne kadar canlılığını kaybetmiş olsalar da hala fonksiyoneldi (Aseli, 1989: 211; Köse, 2003, 76).

Devletin diğer bölgelerinde olduğu gibi Müslümanlara ait geleneksel eğitim kurumlarını mektep/küttâp, medrese, cami ve tekke şeklinde saymak mümkündür. İlerleyen dönemlerde bunlara ibtidâî, rüşdiye ve idâdîler eklenmiştir. 1672 yılında Beytülmakdis seyahatini gerçekleştiren Evliya Çelebi, burada yedi dâru'l-hadis, on dâru'l-kurrâ, kırk sıbyan mektebi ve yetmiş tarikatın birer tekkelerinin bulunduğunu belirtir (Evliya Çelebi, 1985: 258).

Oldukça eski kurumlar olan mahalle veya diğer adıyla sıbyan mektepleri hemen her mahallede bulunan, isteğe bağlı olarak 5-7 yaşından itibaren kız ve erkek çocukların eğitim gördüğü, okuma-yazma, ilmihal, Kur'an dersleri ve genellikle dört işlemden ibaret basit matematiğin verildiği yerlerdi (Kazıcı, 2004: 104; Palabıyık, 2013: 491-509; Gündüz, 2015: 46). Cami derslerine “oturmak” veya medreseye gidebilmek için bu mekteplerden geçilmesi şarttı (Sakaoğlu, 1991: 19). Tanzimat'la birlikte Beytülmakdis'te de eğitim alanında yenilikler yapılmıştı (Kushner, 1987: 274). Bu süreçte mektepler genellikle yerlerini ibtidâilere bıraksalar da varlıkları devam etmekteydi. Örneğin, bir Arap okulu olan Meymuniye Mektebi, 1892'de restore edilmişti (Arnon, 1992: 21) ve 1905 nüfus sayımına göre burası 14 görevlinin çalıştığı nispeten büyük bir mektepti (Arnon, 1992: 46).

Camiler ise daha çok yaygın eğitim kurumu olarak hutbeler, vaazlar ve sohbetler şeklinde halka eğitim verilen yerler olmalarının yanında meraklı ve mütehasıslara yönelik birer eğitim mekânlarıydı. Dolayısıyla câmilerin, yüksek seviyede öğretim veren merkezler olarak da fonksiyon icra ettiklerini söyleyebiliriz. Bu nedenle “öğretim küttâbla veya özel öğretmenle başlar, mescit halkası ile sona erer” denilmekte ve camilerdeki ders halkalarında fıkıh, tefsir, kelâm, hadis, dil bilimleri ve şiir okutulmaktaydı (Sarıçam, 2015: 15; Kazıcı, 2004: 93; Öz, 2013: 262-264). Beytülmakdis'teki camilerde de eğitim faaliyetleri bu minvaldeydi. Mescid-i Aksâ ise diğer camilerle aynı işlevlere sahip olmasının yanında İslâm dünyasının muhtelif yerlerinden gelen pek çok âlimin derslerine de ev sahipliği yapıyordu (Aseli, 2002: 337).

Osmanlı eğitim sistemi içerisinde orta ve yüksek tahsilin görüldüğü medreseler (Kazıcı, 2004: 106-108; Ünal, 2013: 121-123; Gündüz, 2015: 47) ise genellikle bir vakfa bağlı olarak eğitim vermekte ve harcamaları bu vakıf tarafından karşılanmaktaydı. Buralarda ders veren ulemanın ve personelin gelirleri, vakıfların dağıttıkları paralar ile devletin ve devlet büyüklerinin genellikle vakıf çerçevesinde gerçekleşen koruyuculuklarına bağımlıydı (Raymond, 1995: 46). Nitekim Selâmiye Medresesi masraflarını karşılamak için kurulan Şeyh Mecdudî'nin Abdülmelik b. Ebî Bekr Vakfı, Kayıtbay Medresesi giderleri için kurulan Sultan Kayıtbay Medresesi Vakfı gibi Memluklar Dönemi'nde kurulup Osmanlılar zamanında da korunan vakıflara ilaveten Osmanlı Dönemi'nde de Salâhiye Medresesi'nin ihtiyaçlarını karşılamak üzere kurulan Salâhiye Vakfı gibi aynı amaca matuf vakıflar olarak hayata geçirilmişti (İpşirli&Temîmî, 1982: 20-53; Köse, 2003: 88, 91). Beytülmakdis'te faaliyet gösteren en büyük vakıf olan Haseki Sultan Vakfı, bünyesinde medrese bulundurması ve öğrencilere sıcak yemek dağıtmasının (Aseli, 1989: 202; Zeevi, 2000: 31) yanı sıra dinî eğitim alan Müslüman öğrencilere günlük küçük maaşlar ödemekteydi (Peri, 1992: 168). Ayrıca bu kurum sadece kendi bünyesindeki medresenin değil çeşitli türdeki eğitim müesseselerinin kuruluşunda da oldukça fazla katkıda bulunmuştu (Peri, 1992: 167). Bu durum sadece Osmanlı Dönemi'ne mahsus olmayıp öğrenci ve

öğretmenlere yemek veren cami, medrese, mektep ve tekkelerdeki Osmanlı imaretlerinin örnekleri Eyyübî ve Memluklarda da görülmektedir (Singer, 2004: 174).

Medreseler, vakıflar (Kudüs vakıfları için bkz., Tâzî, 1981) tarafından aynı zamanda istihdam sahası olarak görülüyor, bazen çalışanların sayısı öğrencilerin sayısını aşırıyordu. Örneğin Taziyye Medresesi'nde otuz altı çalışana mukabil, yirmi altı öğrenci öğrenim görmekteydi (Aseli, 1989: 241; Köse, 2003: 90).

Osmanlı Dönemi'nde Beytülmakdis'te medreselerin etrafının tasavvufî hayat açısından da canlandığını görmekteyiz. Mescid-i Aksâ ve Şam Kapısı civarında birçok tekke ve zâviye yer almakta, Mevleviyye, Şâzeliyye, Rifâiyye ve Ahmediyye gibi tarikatlar şehrin dinî ve kültürel hayatına belirgin katkı sağlamaktaydı (Aseli, 2002: 337; Köse, 2015: 185).

Sâlihiye Medresesi'nin vakıf senedindeki şartlar, bu kurumlarda eğitimin nasıl gerçekleştiğine dair bilgi sunmaktadır. Buna göre maaşlı müderrisler, öğrencilerin kendi dersi için toplandıkları medreseye erken saatlerde gelmeli ve hep birlikte Kur'an okuyarak güne başlamalıdır. Vakıf kurucusu ve tüm Müslümanlar için dua edilmesinden sonra müderris, "mezhep fıkhı" ile ilgili dersine başlar. Bunu, hilaf fıkhı ve fıkıh usûlü dersleri takip eder. Sonra diğer İslâmî ilimlerden istediğini verir. Daha sonra muîdler devreye girer. Her muîd kendisine bağlı öğrencilere, sabah müderris ile okudukları dersler konusunda talim yaptırır. Muîdler ikinci bir talim için ikindi namazından sonra geri gelirler. Beş vakit namaz, meşru bir mazereti olanlar hariç, cemaatle kılınacaktır. Evli olanlar ve özel izin alanlar hariç öğrenciler mutlaka yatılı olmalıdırlar (Makdisi, 2012: 154-155).

Mescid-i Aksâ'nın burada bulunması şehrin eğitimine büyük bir katkıda bulunmaktaydı. İslâm tarihi boyunca farklı Müslüman ülkelerden gelen yüzlerce âlim Mescid-i Aksâ'yı ziyaret etmiş ve bir kısmı Beytülmakdis'te yaşamayı tercih ederek şehrin ilmî hayatına katkıda bulunmuştur (Aseli, 2002: 337; Köse, 2015: 185). Örneğin, Fahreddin b. Asâkir yılın belli ayları Şam'da, belli ayları Beytülmakdis'te Salâhiye Medresesi'nde ders verirdi (Makdisi, 2012: 251). 1627 yılında ünlü müellif el-Mağrîbî ve Ahmet el-Mikkârî de şehirde bir ay kadar ders vermişlerdi (Aseli, 1989: 213; Köse, 2003: 77). Ahmed b. Muhammed b. Yusuf el-Hâlidî (Muhibbî, 1869: II/297) gibi Kahire'deki el-Ezher'e ilim tahsil etmek için giden bazı âlimler, Beytülmakdis'e gelerek burada dersler vermişlerdir. Ayrıca Cemâlüddîn b. Şemsiddîn el-Kudsî (Muhibbî, 1869: I/489), Hâfızuddîn b. Muhammed (Muhibbî, 1869: I/500), Urfe b. Ahmed ed-Deccânî (Muhibbî, 1869: III/110), Mahfûz b. Muhammed b. Abdillâh (Muhibbî, 1869: IV/315) gibi aslen Beytülmakdisli olup, Kahire'ye giderek ilim öğrenen, sonra da memleketlerine dönerek ilmî faaliyetlerine devam eden isimler de vardır. Şehirde daimî görev

yapan müderrisleri atama yetkisine ise kâdı sahipti (Doumani,1985: 157; bkz., Aref, 1975: 337-338).

Beytülmakdis'te kadınların eğitim durumlarına ilişkin farklı izlenimler yansıtılmaktadır. Bunların bir kısmına göre kadınlar genel olarak eğitimsizdi. Rogger'ın ifadesiyle ne bir harfin şeklini bilen ne de yasal haklarının geçerli bir açıklamasını yapabilen bir kadın veya genç kız vardı (Ze'evi, 1995: 160). Buna karşın şehri ziyareti sırasında kadınların çocuk bakımı ve eğitimlerinden etkilendiğini belirten seyyâhlar da bulunmaktadır (Ze'evi, 1995: 168).

Devletin duraklama ve gerileme dönemlerini yaşamasına paralel olarak Beytülmakdis'in eğitim hayatında da benzer durumlar yaşanmaya başladı. Bunun çeşitli sebeplerinden biri genellikle İstanbul'dan gelen kâdının dışındaki dinî yetkililerin çoğunlukla Beytülmakdis'in ileri gelen ailelerinden atanması, eski ailelerin dinî memuriyetler ve özellikle dinî eğitim için görevli sağlaması yani bu görevlerin irsî olmasıydı ki bu durum eğitim standartlarının bozulmasında etkili olmuş ve XVII. yüzyıldan itibaren din ve eğitim görevlilerinin eğitiminin kalitesizliğine yol açmıştır. Örneğin Beytülmakdis kâdısı Ayyâşî'ye göre teşrifat esasları nedeniyle tayin edilen en-Nafâtî, kendisinin eğitiminde büyük bir performans gösterememişti (Aseli, 1989: 213; Köse, 2003: 76).

XVIII. yüzyıldan itibaren Beytülmakdis medreseleri ve kültür hayatındaki gerileme daha belirgin hissedilmeye başladı. Bunun en önemli sebebi, medreseleri ve kültürel hayatı canlı tutan vakıfların zayıflamasıydı. Beytülmakdis'teki eğitim kurumları ve dinî-kültürel hayatta etkili olan vakıflar sadece Beytülmakdis ve civarında değil Anadolu, Mısır ve Suriye'de de bulunmaktaydı. Bu bölgelerdeki sorunlar, şehirdeki vakıfların ve dolayısıyla medreselerin zayıflamasına yol açıyordu (Aseli, 2002: 337).

Müslümanlara ait geleneksel eğitim kurumlarında kalitenin yanında sayıca da düşüşler yaşanmıştı. 1870'e doğru şehirde on kütüphane ve buna yakın sayıda medrese bulunmaktaydı (Nicault, 2001: 92). Buna mukâbil modern eğitim kurumları artış gösteriyordu. 1860'larda zamanın mahalle mekteplerinin müfredatında reform niteliğinde değişiklikler yapılmak istense de, hem dünyevî konuları bu kurumların müfredatına dâhil etmekte karşılaşılan güçlükler, hem de ilköğretimde tabîi bilimlerin önem kazanmaya başlaması sonunda Maarif Nezareti, ibtidâî denilen ilkokulları açmaya karar verdi (Somel, 2010: 145). Sultan II. Abdülhamit Dönemi'nde şehirde faaliyet gösteren ibtidâî mektepler üç yüzün üzerindeydi (İhsanoğlu, 1998: 11/306; Köse, 2003: 77). Sancak'ta,1885'te Osmanlı Devleti'nce atanmış öğretmenlerin görev yaptığı yüz elli sekiz kent ve köy ibtidâîsi mevcuttu (Somel, 2010: 147). 1905-1906 ders yılında Beytülmakdis'te usûl-ü cedîd üzere eğitim yapan, resmî üç yüz elli erkek, iki kız ve bir erkek hususî ibtidâîsinde öğrenim yapılmaktaydı (Kodaman, 1991: 90). Aynı yıl İmparatorluk

çapında kaza başına düşen ibtidâî mektep sayısı 12,47 iken bu rakam Kudüs-i Şerif'te 70'ti (Somel, 2010: 148).

1293 (1876/1877) Devlet Salnamesi'ne göre 2 rüşdiyede 101 (Kodaman, 1991: 95); 1895-1896 yıllarında 3 rüşdiyede 233 erkek öğrenci öğrenim görüyordu (Cihan, 2007: 69). 1316 (1898-1899) yılına ait Birinci Def'a Maarif Salnamesi'ne göre ise şehirde 3 rüşdiyede 164; 1 idâdîde 81 öğrenci öğrenim görmekte olup aynı belgede ibtidâî ve buradaki öğrenci sayısı "bilinmiyor" olarak gösterilmiştir. 1328/1910 Salnamesi'ne göre rüşdiye sayısı 1906-1907'de 4'e çıkmıştı (Kodaman, 1991: 105). XIX. yüzyılın sonunda Bâb-ı Âlî'nin, ivedi olarak gerekli eğitimle donanmış bir memur kadrosuna ihtiyaç duyması üzerine meslekî eğitim veren okulların çoğalmasında acil bir ihtiyaç haline gelerek idâdî okulları kurulmuştu (Somel, 2010: 154). Beytûlmakdis'teki ilk idâdî mektebin kuruluş tarihi ise 1888 olup bu okulun arsası, Rum-Ortodoks Patrikhanesi tarafından hibe edilmişti. Belirli sayıda da olsa gayr-i Müslim öğrenciler de bu okullara devam etmişlerdi (Somel, 2010: 296).

2. Hristiyanlara Ait Eğitim Kurumları

Beytûlmakdis'te eğitim kurumlarının sadece Müslümanlara ait olmadığını, Hristiyan ve Yahudilerin de hem dinlerinin hem de müspet bilimlerin öğretimini yaptıkları kurumlara sahip olduklarını görmekteyiz. 1316 Salnâmesi'ne göre şehirde bulunan 7 gayr-i Müslim ilk ve ortaokulunda 554 öğrenci bulunmaktaydı (Haydaroğlu, 1990: 108; Sakaoğlu, 1991: 117). Kuşkusuz öğrenci fazlalığının bir sebebi de şehirdeki nüfusun Yahudi ve Hristiyanlardan yana daha çok artmasıydı. Beytûlmakdis nüfusu 1800'de 9000, 1840'da 13000, 1860'da 19000, 1880'de 30000, 1922'de 62500 idi (Schölch, 1985: 489; 1989: 23; krş: Nicault, 2001: 39; Grossman, 2012: 142). Doğal olmayan ve göçlerle (bkz., Avcı, 2004: 78-91) beslenen nüfus artışı giderek Yahudilerin şehirdeki en büyük kitleyi teşkil etmelerine yol açmıştı (Bkz., Nicault, 2001: 40; Köse, 2003: 98; Avcı, 2004: 84).

Beytûlmakdis'te zaman içerisinde farklı kesimlerden nüfus arttıkça bir taraftan Sünnî, Şîî ve Dürzîler; diğer taraftan Müslüman, Hristiyan ve Yahudiler arasında çatışmalar da yaşanmaya başladı. Ayrıca farklı mezhepler arasında, özellikle Avrupalı güçlerin misyoner faaliyetlerdeki rekabetleri sonucunda meydana getirilen mücadele ile Hristiyan toplum parça parça olmuş (Schidorsky, 1998: 261), bu dinin her bir mezhep ve cemaati kendi müesseselerini inşa etmek gayretine girmişlerdi.

Bu dönemde artan gayr-i Müslim nüfusun eğitim ihtiyacının karşılanmasının yanında yabancı devletlerin bölgeye bir müdahale yolu olarak da eğitim kurumlarını seçmeleri neticesinde Hristiyan ve Yahudilere ait müesseselerin hızla çoğaldığı görülmektedir. Bu konuda öncelik, yabancı devletlerin desteğini arkasına alan Hristiyanlara aitti. 1681'de Bâbîâlî ilk kez, Ruslara Beytûlmakdis'teki Ortodoks Kilisesi'ni himaye hakkı tanıdı (Jorga, 2005:

IV/162). Bu durum bir bakıma yabancı destekli okulların açılmasına da ortam sağlıyordu.

İlerleyen dönemlerde ise din adamlarının da okulların açılmasına öncülük ettiklerini görmekteyiz. Rum Ortodoks Patriği V. Athanasios (1827-1845) XIX. yüzyılın ilk yarısında çok sayıda okulun yaptırılmasını sağlamıştı (Katz&Kark, 2007: 395). Yine Patrik Gerasimos (1891-1897) ve Patrik Demianos 1. Dünya Savaşı arefesinde, Patrikhane'nin sahip olduğu 83 okulun pek çoğunu kurmuşlardı (Katz&Kark, 2007: 397). Bu girişimde 1870'lerin ortalarından itibaren Rum Katolik Kilisesi ve Rus Ortodoks Filistin toplumu gibi diğer kiliselere dönüşümlerden canı sıkılmış olan cemaat üyelerinin gönlünü almak amacı da bulunmaktaydı (Katz&Kark, 2005: 517). Zaten o dönemin okulları genellikle kiliselerin bünyesinde faaliyet göstermekteydi. Örneğin Rum Mektebi, büyük Rum Manastırı'nın batı tarafına bitişik, Rum Kilise Okulu'ydü (Arnon, 1992: 22).

1841'de Friedrich Wilhelm IV'ün teşvikiyle Beytûlmakdis'te bir İngiliz-Prusya Piskoposluğu kuruldu (Karaman, 1996: 96; Köse, 2003: 79; Avcı, 2004: 67) Ancak bu piskoposluk kurulmadan çok önce de Protestanların eğitim faaliyetleri devam etmekteydi. XVIII. yüzyılda Beytûlmakdis'te İngiliz-Protestan ahalisinden toplam 232 kişinin şehirde yaşamasına karşılık 338 öğrenci kapasiteli altı okulun yanında bir yedincisi de açılmaya çalışılmıştı (Haydaroğlu, 1990: 17; Saydam, 1999: 174; Köse, 2003: 79). 1842 yılında Babiâli'nin Beytûlmakdis'te bir Protestan kilisesinin açılmasına izin vermesi, yabancı okullar açısından adeta bir kırılma noktası olmuştur. Bu tarihten sonra İngiltere, Almanya, Rusya ve Amerika'dan gelen misyonerler çeşitli kilise, misafirhane ve yetimhanelerin yanında okullar da açmışlardı. Artık Filistin'de kiliseler ve elçilikler, içinde okulların bulunduğu farklı kurumları planlama ve inşa etmekle uğraşıyorlardı (Katz&Kark, 2005: 512). Bu kurumlar sadece görünürdeki işlevlerini yerine getirmeyip aynı zamanda misyonerlik faaliyetleri ve Hristiyanlık propagandası yapmaya başladılar (Öztürk, 1995: 325; Aseli, 2002: 337). Zira önceleri dinî niteliği ağır basan bir eğitim veren ve dolayısıyla da kiliselere bağlı kurumlar olan okulların yanında zamanla elçilikler de birer "Elçilik Okulu" açmışlardır. Bu okullar bir süre sonra kuruluş amaçları dışına çıkarak birer yabancı devlet okulu şeklinde faaliyetlerini sürdürmüşlerdir (Haydaroğlu, 1990: 16). Yabancı okulların en önemli gayesi Katolik veya Protestan mezheplerini yaymak iken diğer bir gayesi de kendi milletlerinin propagandasını yapmaktı (Öztuna, 1994: VIII/190).

Hristiyan nüfus şehir merkezinde yoğunlaşmış olmakla (Schölch, 1985: 490) beraber kiliseler, Beytûlmakdis'in Eski Şehir denilen bölgesinin yanında Yeni Şehir adı verilen ve surların dışında bulunan bölgeye de bu tür faaliyetlerini taşımışlardı. Buradaki ilk binalar, yapı inşa yarışına giren Avrupa hükûmetleri tarafından desteklenen ve 1860'lardan başlayarak okulları da içine alan bir dizi komplekse sahip Hristiyan kiliseleri olmuştur (Arnon, 1992: 26).

Beytülmağdis'te Katolik ve Ortodokslar arasında yaşanmakta olan nefret (Jorga, 2005: IV/153), adeta bir eğitim kurumu açma yarışına girilmesinin sebeplerinden biriydi. Hristiyan mezhepleri mümkün olduğunca fazla sayıda okul açma gayretindeydiler. 1883 nüfus sayımına göre Hristiyan Rum Ortodokslara ait Rum Okulu'nda 158 öğretmen, öğrenci ve görevli vardı (Arnon, 1992: 38). 1870 yılından 1890'a kadar inşa edilen çok sayıda Fransız manastırlarının bazıları halka eğitim hizmeti sunmaktaydı ki Yeni Şehir'de 1888 yılında inşa edilen Marie-Reparatrice Rahibe Manastırı ve Notre-Dame de France da bunlardandı (Nicault, 2001: 59). 1883 nüfus sayımına göre Yeni Şehir'deki Protestanlara ait Thalita Kumi School'da 108 kız öğrenci; Sion Dağı'nda, yine aynı mezhebe ait Sion Okulu'nda 24 öğrenci vardı (Arnon, 1992: 38). Ayrıca Alman Evangelist toplumunun kendine ait bir okulu bulunmaktaydı (Katz&Kark, 2007: 384). Beytülmağdis'teki okul açma faaliyetlerinden Amerikalılar da uzak kalmamışlar ve XIX. yüzyılda Kız Yatılı Okulu, Erkek Yatılı Okulu ve Amerikan Arkeoloji Okulu olmak üzere üç okul açmışlardı (Ortaylı, 2000: 331).

Okul açmanın yanı sıra Hristiyan kiliseleri Filistin ve çevresine transfer ettikleri önemli miktarda para ile de eğitime destek oluyorlardı. Sadece I. Dünya Savaşı öncesi dönemde Filistin'e yıllık dört yüz bin Sterlin para akışı gerçekleştiği tahmin edilmektedir. Bu para ile sosyal alanda eğitim, kadın eğitimi ve dil eğitimine de harcama yapılmaktaydı (Katz&Kark, 2007: 384).

Beytülmağdis şehri salnamelerine göre XX. yüzyılın başında şehirde bulunan yabancı okulların dağılımı şu şekildeydi (Haydaroglu, 1990: 106):

<i>Devleti ve Cemaati</i>	1901	1903
<i>Alman</i>	3 İbtidaî	3 İbtidaî
<i>İngiliz</i>	1 İbtidaî	4 İbtidaî
<i>Musevî</i>	10 İbtidaî 8 Rüşdî 1 İdadî	8 İbtidaî 1 Rüşdî
<i>Protestan</i>	13 İbtidaî	22 İbtidaî 2 İdadî
<i>Rus</i>	1 İbtidaî	

Bu devletler için önemli olan yöre halkına eğitim-öğretim hizmeti götürmekten çok siyasî çıkarları için uygun olan yerlerde kendilerini hâkim kılmaktı. Birbirleriyle yarış haline giren yabancı güçler (Bkz., Avcı, 2004: 67-78) bir başkasının açtığı okulu örnek göstererek, kendileri de aynı şekilde ya izinsiz okul açmışlar ya da açma izni istemişlerdi (Haydaroglu, 1990: 17).

Bu tür okulların çoğalmasını sağlayan en önemli etken kendi çıkarlarına uygun şekilde yorumlayıp kullandıkları imtiyazlar ve kapitüler nitelikteki haklardır. Aslında dinî amaçlı eğitim yapabilme izni hiçbir zaman bir kapitülasyon ayrıcalığı

sayılmayıp sadece izindir. Ancak bu imtiyaz zamanla bir hak olmuştur (Haydaroğlu, 1990: 10; Schidorsky, 1998: 266).

Dinî kurumlar ve yabancı devletlerin yanı sıra okul açma konusunda bireysel gayretler de kendisini göstermekteydi. Örneğin kendisini Yahudilerin Hristiyan olmalarına adayan eski ve büyük bir Yahudi ailenin Hristiyan olmuş oğlu Alphonse Ratisbonne, 1894 yılında Notre-Dame-de-Sion aracılığı ile Arap veya Yahudi, iki yüz çocuk için Saint-Pierre-de-Sion-Ratisbonne Meslek Okulu'nu kurmuştu (Nicault, 2001: 61).

Beytülmakdis'te Hristiyanlara ait olan ve aralarından birçoğu Filistin'in diğer bölgelerinden gelen yatılı öğrencileri de kabul eden bu eğitim kurumlarında eğitim genellikle Arapça ve kurucu müessesenin millî dilinde yapılmaktaydı (Nicault, 2001: 92).

3. Yahudilere Ait Eğitim Kurumları

Beytülmakdis'te bulunan Yahudilerin eğitim konusundaki teşebbüsleri Rum ve Ermenilere nazaran daha geç tarihlerde başlamıştır. Bunda, XV. yüzyılın sonunda İspanya'daki dinî baskılardan kaçarak Osmanlı İmparatorluğu'na sığınan Yahudilerin XVII. yüzyılda Sabatay Sevi'nin hareketiyle karşılaştıkları baskılar karşısında kendi içlerine çekilmiş olmalarının etkisi büyüktür. Dolayısıyla modern eğitim hareketi diğer iki büyük cemaatten farklı olarak Osmanlı tebaasındaki Yahudilerden daha çok dış kaynaklı Yahudi teşkilatlanmasının bir kolu olarak ortaya çıkmıştır (İhsanoğlu, 1998: 356; Köse, 2003: 83). 1860 yılında Paris'te dünyaca meşhur Yahudi zenginlerinin kurmuş oldukları "Alliance İsraelite" adındaki teşkilat İstanbul'da ve İstanbul dışındaki büyük şehirlerde okul açmaya başlamıştı (İhsanoğlu, 1998: 356; Köse, 2003: 83; Aydingün&Dardağan, 2006: 329) ki bunlar arasında Beytülmakdis'te bulunmaktaydı (Nicault, 2001: 78; Köse, 2003: 83).

Buna göre XIX. yüzyılda Yahudi çocukları için açılan okulları, üç ana tipte değerlendirebiliriz: Yahudi, misyoner ve devlet destekli okullar. Modern Yahudi okulları bir başka açıdan iki kısma ayrılıyordu: Birincisi yerel, eğitilmiş Yahudiler tarafından kurulan ve faaliyetleri sürdürülenler, ikincisi ise Yahudi-Fransız kuruluşu Alliance İsraelite Universelle tarafından açılanlardı. Alliance İsraelite'nin amacı modern eğitim yoluyla Doğu'daki Musevî halkın kurtuluşunu sağlamak ve Batı'daki Yahudilerle karşılaştırıldığında az gelişmiş bir görünüm arz eden Doğu Yahudilerini geliştirmektir (Aydingün&Dardağan, 2006: 329).

Alliance İsraelite'nin eğitim-öğretim programları da dikkat çekicidir. Özellikle yabancı dil, tarih ve teknik bilgilere ağırlık verilmesiyle birlikte bu genel eğilimin dışında okullar birbirinden farklı programlar da uygulayabiliyorlardı (Haydaroğlu, 1990: 187). Uzun bir eğitim sürecini takip etmek, ihtisas eğitimi almak gibi imkânlarla sahip olduklarından dolayı bu kurumlardaki eğitime zengin ailelerin

çocukları, yoksullarınkine göre daha çok katılma imkânı buluyorlardı (Aydingün&Dardağan, 2006: 330).

1882 yılında Alliance İsraelite tarafından Beytülmakdis'te kurulan erkek okullarında 17 öğretici, 415 öğrenci; 1906'da kurulan kız okullarında 9 öğretici, 206 öğrenci bulunmaktaydı (Haydaroğlu, 1990: 104). 1883 nüfus sayımına göre sadece Yeni Şehir'deki Yahudilere ait Alliance okullarının öğretmen ve öğrenci sayısı 44'tü (Arnon, 1992: 38).

Yahudi okullarının geleneksel çizginin dışına çıkması ve kadîm dinî okullar olan (Telmuh-Torah) Talmud-Tevratların yeni okul usûlü ile bir çatışma içine girmesi Musevî cemaatinden büyük tepkiler görmüş, hatta Beytülmakdis hahamları buna çok sert mukavemette bulunmuşlardı. Bu tepkiler üzerine Alliance İsraelite, açtığı okulların aynı zamanda birer ibadethane olarak kullanılmasını sağlamıştı (Haydaroğlu, 1990: 188; İhsanoğlu, 1998: 357; Köse, 2003: 83-84).

Beytülmakdis'teki Yahudi toplumunun dışarıdan destekçisi sadece Alliance İsraelite değildi. Talmud ve tefsirlerini inceleyen dinî araştırma ve öğretim merkezi (Nicault, 2001: 209) özelliğindeki ve birçoğu, başlangıçta oradan geçimlerini sağlayan ünlü bilginler olan Sefaradlar tarafından yönetilen Yeşivalar da şehir sınırları dışından maddî destek almaktaydı. İster Beth El gibi eski ya da Bağdat'tan gelen bir haham tarafından 1857'de kurulan Hessed El gibi daha yeni olsunlar, Kuzey Afrika cemaatlerinden ve 1820'den beri Amsterdam'daki merkez aracılığı ile Orta ve Doğu Avrupa Yahudilerinden toplanan yardımlarla ayakta durmaktaydılar. En önemlilerinin dahi yirmi beşten fazla öğrencisi olmayan bu kurumlar genellikle geçici, küçük ölçekli olmakla birlikte bu yüzyılın içerisinde çoğalmaya başlamışlardı. Sefarad Yahudilerinin bu tür faaliyetleri karşısında doğu kökenli Aşkenazlar da önemli dış destekler sayesinde 1830'lu yıllardan itibaren, özellikle de 1860-1870'ten sonra, gençlere, ileri seviyedeki öğrencilere ve evli erkeklere eğitim veren kendi büyük yeşivalarını açmışlardı (Nicault, 2001: 76).

Yahudi toplumunun eğitim kurumları ile ilgili dikkati çeken bir nokta da özellikle Sefaradların desteğini alan kurumların kendilerini geliştirmeleri ve bu tür kurumların sayılarının artmasıdır. Örneğin Beytülmakdis'teki önde gelen Yahudiler tarafından, kızlara meslekî bir eğitim verilmesi amacıyla açılması planlanan okullar konusunda pek başarı sağlanamazken Sefarad hahamların desteğinin alındığı XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Yahudi Mahallesi'nin kuzeydoğusundaki, Avusturya himayesinde açılan Laemel Okulu ve Evelynda-de-Rothschild Okulu gibi çağdaş, genel ve meslekî öğretim okulları açılabilmişti. Bu kurumlar, yeni şehre nakillerinden sonra büyük gelişme göstermişler ve burası kısa zamanda laik Yahudiler için başka çağdaş kurumların kurulduğu yer haline gelmiştir. 1880'li yıllarda çocuk yuvaları, Almanlar tarafından 1900'lü yıllarda açılan İbrani Öğretmen ve Ticaret Okulu ve 1909 yılında açılan ve Siyonist bir

ideale sahip İbrani Beden Eğitimi Okulu gibi eğitim kurumları bunlara örnek verilebilir (Nicault, 2001: 78; Köse, 2003: 83).

Beytülmakdis'teki Yahudi eğitim kurumları sadece örgün olmayıp Siyonistler tarafından açılan gece kursları, çocuk bahçeleri, Elzer Ben Yehuda isimli Yahudi tarafından 1889 yılında kurulan İbrani Dili Akademisi gibi yaygın eğitim kurumları da Yahudi toplumu için faaliyet göstermekteydi. Bu kurumların bir hedefi de İbranice'nin ilerletilmesi idi ki o dönemde bu konuda başarı da sağlanmıştı (Nicault, 2001: 92; Köse, 2003: 84).

Beytülmakdis'te bu değişik öğretim kurumları için öğretmen yetiştirmeye yönelik öğretmen okulları –ki ilki 1905-1906'da açılmıştı (Somel, 2010: 173; Kodaman, 1991: 153)– dinî ve arkeolojik araştırma enstitüleri ile heykeltıraş Boris Schartz tarafından Siyonist yardımları sayesinde “yeni bir Yahudi sanatı oluşturmak” amacıyla 1906 yılında kurulan bir sanat ve zanaat okulu bulunmaktaydı (Nicault, 2001: 92-93; Köse, 2003: 84).

Geleneksel eğitimin dışına çıkılarak verilen modern eğitim, Yahudi toplumunun sekülerleşmesi ve bir dinamizm kazanmasına önemli katkı sağlamıştı. Bu kurumlar, Osmanlı Yahudi toplumu içerisinde Fransızcanın giderek yayılmasına da sebep olmuşlar, 1860'lardan sonra Osmanlı Yahudi toplumu bu dili günlük hayatlarında da kullanmaya başlamışlardı (Aydingün&Dardağan, 2006: 330).

Bu arada Müslüman okullarında da Fransızcanın okutulması istenmeye başlamıştı. 1869 yılında Kudüs-i Şerif kaza idaresi, Maarif Nezareti'nden oradaki rüşdiye mektebinin müfredatına Fransızca dersinin dâhil edilmesini talep etmiş ve atanacak Fransızca muallimi maaşının 600 kuruşla 1000 kuruş arasında olmasını önermişti. Sonuç olarak 27 Ocak 1870 tarihli bir iradeyle ticaret limanlarında ve yabancı nüfusun yoğun olduğu şehirlerde bulunan rüşdiyelerdeki müfredata Fransızca dersleri konulması kabul edildi. Beytülmakdis'teki bir rüşdiyede Avusturyalı bir Yahudi 600 kuruş aylıkla Fransızca öğretmenliğine atandı. Bu maaş miktarı normalde rüşdiyelerdeki bir başöğretmenin maaşına eşitti (Somel, 2010: 82-83). Bunda bazı Müslüman anne babaların çocuklarını yerel rüşdiyeden alıp Fransızca dersi verilen Latin Okulu'na göndermeye başlamalarının etkisi olmuştu (Somel, 2010: 256).

4. Eğitim Kurumlarında Yenilik ve Düzenlemeler

Beytülmakdis'teki farklı din, mezhep ve cemaatlerin âdeta eğitim kurumu açma yarışına girmiş olmaları bir taraftan eğitimli sınıf arasında eğitim ve kültürel faaliyetler ile ulusalcılığın gelişmesine de yol açmış (Schidorsky, 1998: 261), diğer taraftan da geç Osmanlı Dönemi Filistin'inde toplumu, bir bütün olarak okuyan bir topluma dönüştürmeye başlamıştı (Fortno, 2013: 229). XIX. yüzyılın sonlarında

eğitimin yaygınlaşmasıyla birlikte artık Arapça kitaplar da yayımlanıyor ve piyasada dolaşıyordu (Gray, 1969: 268).

Ayrıca bölgede Avrupa vatandaşlarının sayısının artmasıyla birlikte Batı etkisinin sızması, Batı modeli temelindeki müfredatları olan yeni okulların kurulması, Batılı yazarların çevirilerine ulaşılabilmesi, Batı etkisini yansıtan Arap gazeteleri ve süreli yayınlarının görülmeye başlaması, henüz Batı'nın temel değerleri içselleştirilmeden Arapların harici Batı özellikleriyle tanımlanmalarına neden oldu (Schidorsky, 1998: 262).

Gayr-i Müslim ve yabancı okullarının herhangi bir kayıt ve sınır tanımayan durumlarına son vermek ve aynı zamanda Osmanlı Maarifi'ni de düzenlemek amacıyla 1869'da Maarif-i Umumiye Nizamnamesi çıkarıldı. Bu düzenleme, yabancı ve gayr-i Müslim okullarının açılması ve yönetilmesi işine birkaç şart getiriyor, bunlardan özellikle önemli olan üç şart tam olarak yerine getirilmedikçe okul açma izninin verilmeyeceğini açıkça belirtiyordu. Ruhsat için konulan üç şart şunlardı:

1. Öğretmenlerin Maarif Nezareti'nden ya da buldukları yerlerdeki mahalli Maarif İdarelerinden tasdikli diplomaları olmalıdır.
2. Yabancı ve gayr-i Müslim mekteplerdeki ders cetvelleri, Maarif Nezareti'nce ya da buldukları yerlerdeki Mahalli Maarif İdarelerince onaylanmalıdır.
3. Hususi okullarda okutulacak kitap listeleri yine Maarif Nezareti'ne ya da mahalli Maarif İdaresi'ne onaylatılmalıdır.

Ancak nizamnamenin getirdiği yükümlülüklere uymak istemeyen yabancı devletler ellerinden geldiği kadar kaçamak yollara başvurup, işlerini denetimsiz halletmeye çalışmıştır. Bu şartlara uymamak için yabancı devletler tarafından gösterilen direnç, istenen sonucu sağlamış ve yine nizamname hükümlerine aykırı uygulamalar devam etmiştir (Haydaroğlu, 1990: 40).

Buna karşılık Osmanlı idaresinin bu okulları denetime alma ve yakından takip etme gayreti de son bulmamıştır. 1892 yılında Kudüs-i Şerif Mutasarrıflığı'ndan mahalli konsolosluklara kısa aralıklarla iki yazı gönderildi. Bu yazıların ilkinde konsolosların temsil ettikleri devletlerin himayeleri altındaki eğitim kurumlarının listelerini Beytülmakdis Maarif Müdüriyetine göndermeleri isteniyor, ikincisinde Dâhiliye Nezareti'nin talimatı bildirilerek ruhsatsız okulların ve ibadet yerlerinin üç ay içinde gerekli iznin alınmaması halinde kapatılacağı ilân ediliyordu. Aynı yıl İstanbul'dan görevlendirilen İsmail Hakkı Bey, Beytülmakdis'teki yabancı matbaaları ve kitapçıları denetlemek ve bina müştemilatı içinde bulunabilecek kitapları teftiş etmek üzere şehre geldi. 1895 yılında ise yine Dâhiliye Nezareti'nin talimatı doğrultusunda Osmanlı topraklarındaki yabancı okullarda Türkçe öğretiminin yapılması koşulu getirilerek

bunun için bir aylık hazırlık süresi tanınmıştı. Ancak yabancı okulların hemen hepsinde eğitim dilinin Arapça olup, Türkçe öğretimının ise yalnızca Osmanlı okullarıyla sınırlılığı nedeniyle bu düzenlemenin şehirde uygulanması pek mümkün olmamıştı (Avcı, 2004: 96-97).

5. 18. Diğer Eğitim Kurumları

Beytûlmakdis'in eğitim ve kültürel hayatının en önemli kurumlarından biri de kütüphanelerdi. Bunların en eskisi kitaplarının çoğu Haçlılar tarafından yakılan Mescid-i Aksâ Kütüphanesi olup bu kütüphanedeki eserlerin çoğu genel olarak Kur'an ve Beytûlmakdis'le ilgili yazılardan oluşmaktaydı. Ayrıca Eşrefiyye ve Kâdiriyye gibi büyük medreselerin de kendi kütüphaneleri mevcuttu (Aseli, 2002: 337).

Bununla beraber Müslümanlara hizmet veren halk kütüphanelerinin durumları ile ilgili herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Ancak camiler ve idare binalarının, el yazmaları ve kitaplardan oluşan dinî kaynakların küçük birer koleksiyonuna sahip oldukları muhakkaktır. Kurumsal ve düzenli hale gelmiş kütüphaneler bulunmamakla birlikte ünlü ailelerin şehirdeki evlerinde çok kıymetli geniş koleksiyonlar bulunmaktaydı. Bu koleksiyonların büyük bölümü halkın istifadesine açıktı. Bunların en çok bilinenleri arasında Beytûlmakdis'teki Râgıb el-Hâlidî'nin koleksiyonu vardı ve içerisinde beş binden fazla Arapça el yazması, yine beş binden fazla Arapça, Farsça, Türkçe, Fransızca ve İngilizce eserler bulunmaktaydı (Schidorsky, 1998: 263; Little&Turgay, 1980: 44-45). Bu koleksiyon XX. yüzyılın başlarında Mektebetü'l-Hâliidiye ismiyle halka açıldı (Schidorsky, 1998: 263). 1900 senesi civarında açılan Hâliidiye, sadece Beytûlmakdis'in değil Filistin'in de ilk halk kütüphanesiydi. Rahat mobilyaları, iyi ışıklandırılmış eğimli masalarıyla okuyan kesime kısmen Avrupa'dan getirilen, kısmen de Avrupa ve Osmanlı topraklarından toplanan ve geleneksel İslâmî konulardan güncel metinlere, bilimden edebiyata uzanan geniş koleksiyonlarından yararlanma imkânı sunuyordu (Fortno, 2013: 237).

Beytûlmakdis'te bulunan bir diğer koleksiyon da yedi binden fazla Arapça esere sahip olan Halîfî kütüphanesiydi (Schidorsky, 1998: 263). Bundan başka Muhammed İbn Büdeyr, Hasan el-Hüseynî, Beşîr el-Hâlidî koleksiyonları da Müslümanlara ait özel kütüphanelerden birkaçıydı (Aseli, 2002: 337).

Hristiyan toplumunun kütüphaneleri ise manastırlar, kiliseler, elçilikler, eğitim ve araştırma kurumları ve konsolosluklarda yer almaktaydı (Schidorsky, 1998: 266; Nicault, 2001: 92-93; Köse, 2003: 84). Kronolojik olarak kilise ve manastırlardaki kütüphaneler daha eski olsalar da halkın kullanımına açık kurumsal kütüphaneler olmaktan çok koleksiyon şeklindeydiler. Konsolosluklarda kütüphane bulunmasındaki amaç ise buradaki görevlilerin Filistin'deki ulusal kurumlar, hacılar, misyonerler, gezginler ile ilgili bilgi ihtiyaçlarını karşılamaktı. Beytûlmakdis'teki bir diğer önemli kütüphane de

Ermeni Patrikhanesi'ne aitti. Burada 20.000'den fazla kitap ve 3.800 Ermeni, Suriyeli, Kıpti, Etiyopyalı, Arap ve Türk el yazmaları bulunmaktaydı (Schidorsky, 1998: 264-266).

Yahudi toplumunun ise haham kütüphaneleri, geleneksel dinî okullar ve yeşivalarda kütüphaneleri bulunmaktaydı. Yahudi toplumunda okuryazarlık oranının yüksekliği pek çok özel kitap koleksiyonu ve kütüphanenin gelişmesine yol açmıştı (Schidorsky, 1998: 269; Nicault, 2001: 92-93; Köse, 2003: 84).

SONUÇ

Her bir sınıfın kendine özel eğitim kadroları, müfredatları ve işleyiş usulleri bulunması nedeniyle Osmanlılar döneminde Beytülmakdis'te yer alan eğitim kurumları Müslüman, Hristiyan ve Yahudilere ait olmak üzere üç farklı kategoride ele alınmalıdır.

Müslümanlara ait eğitim kurumlarının başında gelen medreselerin büyük bölümü, Memluklar döneminden kalmış olup sayıca azalsalar dahi faaliyetlerini devam ettirmekteydiler. Bunlara Osmanlı Dönemi'nde kurulanlar eklendiğinde XVII. yüzyılda yaklaşık yüz medreseye ulaştıkları görülmektedir. Dâru'l-Kurrallar, dâru'l-hadîsler, küttâplar, sıbyan mekteplerinin yanı sıra çeşitli tarikatlara ait tekkeler de aynı zamanda birer eğitim kurumuydu. Mescid-i Aksâ'nın bu topraklarda bulunması Müslüman dünyasının önemli âlimlerinin buraya gelerek belirli sürelerde ders vermeleri için bir vesile olmuştur.

Hristiyanlara ait kilise, patrikhane ve piskoposluklar aynı zamanda birer eğitim merkezi olarak işlevlerini sürdürürken müstakil okullar da eğitim-öğretime devam etmişlerdir. Bu eğitim kurumlarında her bir Hristiyan mezhebinin ve onların arkasında yer alan Batılı devletlerin ilgi ve müdahaleleri gözlenmektedir.

Yahudilerin bu alandaki kurumsal faaliyetleri XIX. yüzyılın ikinci yarısında başlamıştır. Yine farklı ülkelerdeki hükûmetler ve Yahudi cemaatlerin Sancak'taki Yahudi toplumunun eğitimlerine, açtıkları okullar aracılığı ile yön verdikleri ve buraları birer nüfuz alanı olarak değerlendirdikleri görülmektedir. Özellikle Avrupa destekli olarak Yahudi mekteplerinin laikleşmesi hareketi, Musevî cemaati ve Beytülmakdis hahamlarından büyük tepki görmüştür.

Tüm bu yönleriyle Osmanlı Dönemi Beytülmakdis'inde eğitimin tarihçesi, genel siyasî tarihle paralel şekilde seyretmiştir. Merkezî yönetimin güç kaybettiği yıllarda şehirdeki Müslüman kurumları da gerilemiş, buna mukâbil yabancı ve gayr-i Müslim kurumları ilerleme kaydetmiştir.

KAYNAKÇA

- Aref, A. (1975). The Closing Phase of Ottoman Rule in Jerusalem. Moshe Moaz (Ed.), Studies on Palestine during the Ottoman Period içinde (s. 334-340). Jerusalem: Magnes Press.
- Arnon, A. (1992). The Quarters of Jerusalem in the Ottoman Period, Middle Eastern Studies 28 (1), 1-65.
- Aseli, K. J. (1989). Jerusalem under the Ottoman. K. J. Asali (Ed.), Jerusalem in History içinde (s. 201-227). England: Scorpion Publishing.
- Aseli, K. C. (2002). Kudüs –Osmanlı Dönemi ve Sonrası–, DİA içinde (Cilt. 26, s. 334-338). İstanbul: DİA.
- Avcı, Y. (2004). Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs (1890-1914), İstanbul: Phoenix.
- Aydingün, I.&Dardağan, E.(2006). Rethinking the Jewish Communal Apartment in the Ottoman Communal Building, Middle Eastern Studies 42 (2), 319-334.
- Cihan, A. (2007). Osmanlı'da Eğitim. İstanbul: 3F.
- Doumani, B. B. (1985). Palestinian Islamic Court Records: A Source for Socioeconomic History, Middle East Studies Association Bulletin 19 (2), 155-172.
- Evlıya Çelebi. (1985). Seyahatname (Hatay, Suriye, Lübnan, Filistin). İsmet Parmaksızoğlu (Ed.), Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Fortno, B. (2013). Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Dönemlerinde Okumayı Öğrenmek, (M. Beşikçi, Çev.). İstanbul: Koç Üniv.
- Gray, J. (1969). a History of Jerusalem. London: the Trinity Press.
- Grossman, D. (2012). Arab Population in Palestine during the Ottoman Era: Perceptions and Reality, Horizons in Geography 79/80, 136-153.
- Gündüz, M.(2015). Osmanlı Eğitim Mirası. İstanbul: Doğu-Batı.
- Haydaroğlu, İ. P. (1990). Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- İhsanoğlu, E. (1998). Osmanlı Eğitim ve Bilim Kurumları. Ekmeleddin İhsanoğlu (Ed.), Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi (Cilt 1-2) içinde (11/223-361). İstanbul: IRCICA.
- İpşirli, M.&Temîmî, M. D. (1982). Evkâfu ve Emlâku'l-Müslimîne fi Filistin, İstanbul: IRCICA.
- Jorga, N. (2005). Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (Cilt 1-5) (N. Epçeli, Çev.). İstanbul: Yeditepe.
- Karaman, M. L. (1996). Filistin. DİA içinde (Cilt.13, s. 89-103). İstanbul: DİA.
- Katz, I.&Kark, R. (2005). The Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem and Its Congregation: Dissentover Real Estate, International Journal of Middle East Studies 37 (4), 509-534.
- Katz, I.&Kark, R. (2007). The Church and Landed Property: The Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem, Middle Eastern Studies 43 (3), 383-408.
- Kazıcı, Z. (2004). Osmanlı'da Eğitim Öğretim. İstanbul: Bilge.
- Kodaman, B. (1991). Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Köse, F. B. (2003). Osmanlı Yönetiminde Kudüs. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum.
- Köse, F. B. (2015). Osmanlı Dönemi Kudüs'ünde İdari Ve Sosyal Yapı, BELGÜ I (1), 161-199.

- Kushner, D. (1987). The Ottoman Governors of Palestine 1864-1914, *Middle Eastern Studies* 23 (3), 274-290.
- Little, D. P.&Turgay, A. Ü. (1980). Documents from the Ottoman Period in the Khâlidî Library in Jerusalem, *Die Welt des Islams*, 20, 44-72.
- Makdisi, G. (2012). Ortaçağ'da Yüksek Öğretim –İslâm Dünyası ve Hıristiyan Batı– (A. H. Çavuşlu-T. Başoğlu, Çev.). İstanbul: Klasik.
- Muhibbî, M. E. (1869). *Hulâsatü'l-Eser fî A'yânî'l-Karnî'l-Hâdî Aşer* (Cilt 1-4). Kahire: Matbaatü'l-Vehbiyye.
- Nicault, C. (2001). *Kudüs 1850–1948* (E. S. Vadi, Çev.). İstanbul: İletişim.
- Ortaylı, İ. (2000). *Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim*. Ankara: Turhan.
- Öz, Şaban. (2013). *Mescid-Câmi*. Eyüp Baş (Ed.), *İslâm Kurumları Tarihi içinde* (s. 255-269). Ankara: Grafiker 2013.
- Öztuna, Y. (1994). *Büyük Osmanlı Tarihi* (Cilt 1-10). İstanbul: Ötüken.
- Öztürk, N. (1995). *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Palabıyık, M. H. (2013). *Medreseler ve Mektepler*. Eyüp Baş (Ed.), *İslâm Kurumları Tarihi içinde* (s. 491-509). Ankara: Grafiker 2013.
- Peri, O. (1992). Waqf and Ottoman Welfare Policy. The Poor Kitchen of Haseki Sultan in Eighteenth-Century Jerusalem, *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 35 (2), 167-186.
- Raymond, A. (1995). *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri* (A. Berktaş, Çev.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Sakaoğlu, N. (1991). *Osmanlı'da Eğitim Tarihi*, İstanbul: İletişim.
- Sarıçam, İ. (2015). *Türk-İslâm Tarihinde Yükseköğretimin Arka Planı*. Mustafa Gençer (Ed.), *Türk-İslam Tarihinde Yükseköğretim içinde* (s. 11-22). Bolu: Abant İzzet Baysal Üniv.
- Saydam, A. (1999). *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*. Trabzon: Derya.
- Schidorsky, D. (1998). *Libraries in Late Ottoman Palestine between the Orient and the Occident*, *Libraries&Culture, Orientalist Libraries and Orientalism* 33 (3), 260-276.
- Schölch, A. (1989). *Jerusalem in the 19th Century (1831-1917 AD)*. K. J. Asali (Ed.), *Jerusalem in History içinde* (s. 228-248). England: Scorpion Publishing.
- Schölch, A. (1985). The Demographic Development of Palestine 1850-1882, *International Journal of Middle East Studies* 17 (4), 485-505.
- Singer, A. (1996). *Kadılar, Kullar ve Kudüslü Köylüler* (S. Bulutsuz, Çev.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Singer, A. (2004). *Osmanlı'da Hayırseverlik –Kudüs'te Bir Haseki Sultan İmaretini–* (Dilek Şendil Çev.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Somel, S. A. (2010). *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908) –İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin–* (O. Yener, Çev.). İstanbul: İletişim.
- Tâzî, A. (1981). *Evkâfu'l-Mağribetifi'l-Kuds*. Fas: Matbaatü Fedâle.
- Ünal, M. A. (2013). *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, Isparta: Fakülte.
- Ze'evi, D. (2000). *Kudüs –17. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağı'nda Toplum ve Ekonomi–* (S. Çağlayan, Çev.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Ze'evi, D. (1995). *Women in 17th-Century Jerusalem: Western and Indigenous Perspectives*, *International Journal of Middle East Studies* 27 (2), 157-173.